

В І Д Г У К
офіційного опонента
доктора філологічних наук, професора В. А. Глуценка
про дисертацію Федорової Анастасії Олександрівни
«Становлення правової термінологічної семантики
в індоєвропейських мовах»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних
наук за спеціальністю 10.02.15 – загальне мовознавство

Лексична система будь-якої мови передбачає виділення в ній підсистем, розміщених за принципом ієрархії. Однією з таких підсистем є лексико-семантична група. Як відомо, започаткував дослідження лексико-семантичних груп як вияву системних властивостей мови М. М. Покровський. За спостереженнями дослідника, виділення лексико-семантичних груп спирається на парадигматичні зв'язки між словами.

Як відзначає А. О. Федорова, зосередження уваги дослідників переважно на вдосконаленні практики формального опису лексичних одиниць зумовлене одним з основних завдань лексикології – розподілом слів за подібністю й суміжністю. Проте воно призвело до значних лакун у системі уявлень про відмінне й типове в семантичних процесах, які відбувалися (або відбуваються зараз) в тих самих лексико-семантичних групах різних мов. Недостатньо дослідженими залишаються ці групи в історичному аспекті: не з'ясовано напрями та джерела відповідних процесів, причини їхнього відтворення в часі, не кажучи вже про причини паралелізму (або навіть тотожності) в семантичній організації тематичних груп у різних мовах.

У наш час провідним для розвитку індоєвропейської компаративістики стало розширення діапазону інтересів цієї царини мовознавства за рахунок завдань, пов'язаних з дослідженням лексики. Виникла діяхронічна й поліхронічна лексикологія з максимальним заглибленням у давнину.

Сучасна методологія лінгвогенетичних досліджень, яку пов'язують з порівняльно-історичним методом, спрямована на переосмислення

прийому генетичного ототожнення фактів, процедури лінгвістичної реконструкції, прийомів хронологізації й локалізації мовних явищ та їхніх системно пов'язаних сукупностей. Як відзначав Е. А. Макаєв, найбільш суттєва частина операційного компонента порівняльно-історичного методу – процедура лінгвістичної реконструкції – потребує перегляду. У цьому контексті необхідно з нових позицій дослідити таку проблему діахронічної лексикології, як удосконалення методики опису культуруносної семантики, техніки виділення прототекстів (найдавнішої фразеології), опис семасіологічних універсалій тощо.

Важливе завдання для вивчення механізму процесів формування та зміни лексичних значень з позицій загальної семасіології становить аналіз групи лексем – носіїв культурних концептів – у кількох мовних сім'ях (групах). Це стосується, зокрема, основних правових термінів: аналіз закономірностей формування їхньої семантики в різних мовах дає підстави для виділення схем смислових зрушень, які, крок за кроком, спричинилися до стабілізації певного термінологічного значення. Узагальнення результатів моделювання еволюції семантики слів дозволяє виділити правові мікротексти (термінологічні словосполучення-формули, призначені для опису релігійно-правового побуту). Значущість моделювання такого типу зростає у процесі дослідження матеріалу мов, що мали тісні культурні контакти.

У цьому контексті не викликає сумнівів актуальність поданої до захисту кандидатської дисертації А. О. Федорової. Актуальність дослідження зумовлена важливістю вивчення культуруносної семантики правової термінології, необхідністю вдосконалення методики дослідження еволюції слів цієї семантики, браком у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві спеціальних комплексних семасіологічних студій, у яких було б проаналізовано правову термінологію германських, слов'янських і іранських мов (з можливістю виділення типологічно спільних рис).

Дисертантка добре обґрунтувала наукову новизну дослідження; вона видається безсумнівною.

Мету дослідження авторка вбачає у виявленні джерел, умов та основних закономірностей формування термінологічної семантики групи правових термінів, чия культурна еволюція відбиває специфіку становлення мови права в слов'янських, германських та іранських мовах на шляху становлення правової свідомості їхніх носіїв.

Матеріалом дослідження було обрано лексику і фразеологію германських, слов'янських, іранських мов, а також інших, у тому числі неіндоєвропейських мов. Основними джерелами виступили філологічні словники та пам'ятки давньої писемності. Вражає загальна кількість залучених до аналізу лексем – 1910, що мають 3528 семем.

Дисертація А. О. Федорової має чітку й логічну структуру. Вона складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів з висновками до них, загальних висновків, списків використаної літератури та використаних джерел, додатків.

У вступі розкрито актуальність теми, чітко сформульовано мету, завдання роботи, вичерпно охарактеризовано об'єкт і предмет дослідження, наукову новизну, теоретичну та практичну цінність одержаних результатів, наведено відомості про апробацію положень та результатів праці.

У першому розділі – «Індоєвропейська правова термінологія як мовне відображення правової свідомості» – з'ясовано феномен правової свідомості з лінгвістичного погляду, визначено генетичний зв'язок лексики правового змісту з релігійною термінологією, розкрито синкретизм їхньої семантики. Саме тут уведене й обґрунтоване одне з основних для дисертації понять – поняття *правового мікротексту*, виділено його експлікатори, здійснено хронологічну стратифікацію розглядуваних правових мікротекстів, пояснено характер співвідношення їхньої ідеологічної семантики.

Хотілося б відзначити стислий і водночас ґрунтовний виклад суті феномена правосвідомості (крізь призму мовної свідомості). Зокрема, переконливою видається теза про правосвідомість передправа.

А. О. Федорова переконливо доводить доцільність використання поняття *релігійно-правовий термін*: аналізовані одиниці входять до однієї тематичної групи «Релігія та право» з огляду на позначувані ними денотати, що у свідомості й релігійно-правовому побуті давнього суспільства не були відокремлені.

Дисертантка, безперечно, має рацію, стверджуючи синкретизм сакрального та юридичного складників індоєвропейської правової термінології.

Докладно охарактеризовано поняття правового мікротексту, що є ключовим для рецензованої дисертації. Під правовим мікротекстом А. О. Федорова розуміє мінімальну, завершену в смисловому відношенні мовну формулу для опису типових ситуацій, послідовності дій (процедури) чи атрибуції об'єктів/суб'єктів діяльності, властивих давньому праву. Логічним є висновок дисертантки про вторинність правового терміна щодо правового мікротекста-формули: термін як спеціалізоване позначення певної реалії юридичного побуту є інноваційним явищем, наслідком згортання змісту усталеного словосполучення.

Правовий мікротекст має коло експлікаторів, що позиціонують його як сценарій опису правової ситуації, правового стану, правової традиції, взаємозв'язків об'єкта й суб'єкта правових відносин. Експлікатори показують, як у мовній свідомості суспільства відбивалися життєві ситуації, у межах яких носій мови взаємодіяв з істотними для його існування реаліями довкілля. Виділені авторкою лексеми-експлікатори розподілено на 10 типів залежно від позначуваних ними сигналів: символи «нульової» локалізації закону, символи порушення заборони, символи спільної дії, символи сакральної влади, символи обміну, символи

орієнтації, символи початку (ситуації, стану), символи ритуального упорядкування, символи наділеності/втрати, символи «примноження маси».

Безумовним досягненням дисертантки є виділення груп правових мікротекстів, що показують послідовні етапи розвитку передправового мислення праїндоевропейців та правової культури їхніх нащадків (германців, слов'ян, іранців).

Так, до першої (найдавнішої) групи правових формул (праїндоевропейські мікротексти) належать *установлювати правду* (ритуал священної угоди), *закликати правду, суд судити* (спільна дія колективу), *брати (взяти) помсту, кровна помста, брати (взяти) кров* (ритуал, спрямований на відновлення «балансу крові»). Через відсутність правової свідомості (вона має порівняно пізній вік) принагідно до цього етапу мовної історії можна говорити не про власне право, а тільки про передправо, що має мовне оформлення у вигляді спеціальних правових мікротекстів.

Друга група включає в себе правові мікротексти, сформовані в період ареальних контактів носіїв германських, слов'янських та іранських мов. Сюди А. О. Федорова відносить мікротексти *правити твердою/залізною рукою, моє слово – закон, творити суд* і його синоніми *чинити суд, вершити суд, дати суд, правити суд, шукати/знаходити істину/правду, встановлювати істину, бути сповненим помсти, мати абсолютну владу, відомстити кров*. Семантика цих правових формул демонструє яскраво виражену правову специфіку, зумовлену особливістю здійснення правових актів і переживання правового стану (*бути сповненим помсти, мати абсолютну владу*). Деякі мікротексти зберігають відлуння зв'язку з ритуалом: певні аспекти суспільного життя (у тому числі й правовий побут) лишалися значною мірою ритуалізованими навіть у добу державності з її розвинутою правовою культурою.

Третя група правових мікротекстів засвідчує збереження традицій творення правової термінологічної семантики в окремих мовах. Зокрема, у

межах розглядуваного матеріалу можна виділити мікротексти для опису практики застави, процесу встановлення провини на суді, характеристики суду як справедливого діяння, як процесу, констатації факту наділеності правом взагалі (переживання правового відчуття), для характеристики клятви.

Правові мікротексти хронологічно розшаровуються на 1) сформовані в рамках мови ритуалу (перша група) – етап передправа; 2) сформовані в рамках мови права; мова права пов'язана з сумою правових актів і приписів щодо послідовності, мотивованості та порядку їхнього застосування (друга та третя групи) – етап права.

Цей висновок, як справедливо відзначає дисертантка, підтверджується структурою еволюційної моделі семантики, що віддзеркалює етапи процесу становлення правового значення.

Другий розділ – «Методологічні основи дослідження семантики правової термінології в індоєвропейських мовах» – присвячено методологічному апарату дисертації.

Відзначимо ґрунтовний виклад історії семасіологічних досліджень, присвячених умовам і механізму становлення семантики групи лексем у словнику споріднених мов. Наведений матеріал, з нашого погляду, становить інтерес не тільки для етимологів, а й для лінгвістичних істориків.

Цінним є те, що авторка докладно й чітко висвітлює основні аспекти методики лінгвістичного аналізу, на яких наголошено в дисертації (акцент на культурно-історичному досвіді, що відбивається в мовах, опора на можливість реконструкції культурної (правової) семантики, моделювання семантичних змін, які спричинилися до виникнення правової семантики).

На особливе схвалення заслуговує експлікована дисертанткою процедурна схема аналізу.

У розділі введено друге ключове для реферованого дослідження поняття – поняття *еволюційної моделі семантики*. Функцію еволюційної моделі семантики А. О. Федорова вбачає в поясненні механізму та

послідовності етапів семантичної еволюції системи спільнокореневих (генетично тотожних) форм на шляху їхньої правової спеціалізації. З погляду дисертантки, еволюційна модель семантики має два аспекти – репрезентаційний (мовний) і поведінковий (ритуальний).

У процесі аналізу конкретного матеріалу авторка робить низку важливих спостережень і узагальнень. Зокрема, заслуговує на увагу висновок А. О. Федорової про те, що частина еволюційних моделей семантики сформувалася в надрах поетичного мовлення, а інша частина відбиває пізніші уявлення про реалії правового побуту, що стабілізувалися вже в умовах не ритуальної, а власне правової практики розвинених суспільств.

Третій розділ – «Формування правової термінологічної семантики у германських, слов'янських та іранських мовах» – містить практичний матеріал германських, слов'янських та іранських мов, підкріплений численними паралелями з інших індоєвропейських мов, а також мов інших сімей: картвельської, тюркської, афразійської; це лексика, семантична еволюція якої спрямована до правової спеціалізації. Усі підрозділи мають спільну модель репрезентації матеріалу: «Значення, сформовані в рамках ритуалізованих дій», «Значення, сформовані в рамках правової практики», «Спільність і розбіжності в семантичній спеціалізації правової лексики», «Семантичні універсалії в правовій термінології».

Отже, констатуємо чіткість застосування запропонованої А. О. Федорової методики етимологічного дослідження.

Зокрема, говорячи про генезис значень 'влада', 'володар', 'правити', дисертантка репрезентує 5 еволюційних моделей семантики, сформованих у рамках ритуалу, і 22 еволюційні моделі семантики, побудовані для правової діяльності. Серед еволюційних моделей семантики, спільних для всіх розглядуваних мовних груп та індивідуальних для певної однієї, акцентовано увагу на трьох сепаратних збігах еволюції семантики – свідченнях мовних контактів: (герм.-слов'ян.) 'спрямовувати, направляти

(= правити) → ‘правління’, ‘влада’; ‘суддя’ → ‘правитель’; (герм.-іран.) ‘перший (серед народу)’ → ‘володар’. Оригінального тлумачення дістало співвідношення семем ‘рука’ і ‘влада’, що виникло в рамках еволюційних моделей семантики ‘рука’ → ‘влада’; ‘хапати’, ‘збирати’ → ‘рука’ → ‘влада’. Тут же виділено 6 еволюційних моделей семантики, які за широтою охоплення матеріалу різних мов тяжіють до універсальності.

Реконструкція генезису лексичного значення ‘(крвна) помста’ дозволяє А. О. Федоровій встановити кількісне співвідношення між обома типами еволюційних моделей семантики: 5 – для першого типу і 6 – для другого. Характерною рисою лексики із цим значенням є наявність у її смисловому діапазоні семем ‘(від)плата’, ‘штраф’, ‘обмін’, ‘відшкодування’, ‘спокута’, ‘платити’, ‘відплачувати’, які стали джерелами правової семантики ‘помста’; це свідчить про тісний зв’язок термінології обміну, торгівлі й термінології права.

До оригінальних здобутків належить тлумачення семантики ‘помста’ як переживання правового відчуття, стану для іранських лексем з основою **sač*- ‘бути відповідним’ (перс. *sazā* ‘кара’, ‘віддяка’, ‘помста’). Воно пояснюється в межах еволюційних моделей семантики ‘бути в стані готовності, у змозі (здійснювати помсту, карати)’ → ‘помста’.

Спостерігаються сепаратні збіги на рівні еволюційних моделей семантики: (герм.-слов’ян.) ‘приносити жертву, жертвувати’ → ‘помста, відплата’ → ‘платити’; (слов’ян.-іран.) ‘здійснити, виконати’ → ‘помста’ (= ‘взяте’ чи ‘здійснене’). Серед еволюційних моделей семантики можна виділити дві, що виявляють ознаки універсальності: ‘обмін’, ‘змінювати’ → ‘помста’, ‘мститися’ й ‘рахуватися з чимось’ → ‘карати’, ‘мститися’ ↔ ‘відшкодувати’, ‘платити ціну, штраф’, ‘спокутувати (провину)’.

У загальних висновках дисертації лаконічно й вичерпно викладено основні результати праці.

Важливо підкреслити, що А. О. Федорова подає перспективні напрями подальших наукових пошуків, причому йдеться не тільки про історію мови (закономірності формування й закріплення правової семантики), а й про історію права (здійснення влади та закону як одного з важливих аспектів архаїчної правової культури).

Рецензована дисертація належним чином апробована на 9 наукових і науково-практичних конференціях; результати дослідження викладено в 17 одноосібних наукових публікаціях, серед яких 15 статей опубліковано у фахових збірниках наукових праць (Україна) і 1 стаття – у зарубіжному періодичному виданні (Польща).

Необхідно відзначити ідентичність змісту автореферату й основних положень дисертації. Дисертацію та автореферат оформлено відповідно до вимог.

Отже, ознайомлення з рецензованою дисертацією переконує в тому, що вона є завершеною й оригінальною науковою працею. А. О. Федорова висвітлила й обґрунтувала нові теоретичні й практичні результати загальної лінгвістичної проблематики, що є науково достовірними.

З нашого погляду, дисертація А. О. Федорової за своєю метою, завданнями, проблематикою, методикою дослідження, матеріалом (як ми відзначали, до розгляду залучено матеріал широкого кола індоєвропейських мов, а також мов інших сімей) та висновками може бути кваліфікована як дослідження з теорії мови в межах загального мовознавства. Дисертація повною мірою відповідає паспорту спеціальності 10.02.15 – загальне мовознавство (формулі спеціальності, напрямам досліджень).

Водночас вважаємо за потрібне висловити певні зауваження й поставити запитання.

1. З нашого погляду, потребує певних уточнень експлікація методів дослідження (с. 22 дисертації та с. 3 автореферату): а) авторка пише, зокрема, про «метод коментування словникових дефініцій» і «метод

лінгвістичного моделювання». Проте таке трактування видається застарілим. Аргументів на його користь дисертантка не навела. З нашого погляду, доцільно говорити про відповідні *прийоми*. Такий підхід детально аргументовано в низці наших публікацій, де, зокрема, доведено, що лінгвістичне моделювання доцільно розглядати як прийом у складі різних лінгвістичних методів (дехто з мовознавців, зокрема О. О. Селіванова, інтерпретує моделювання як метод, проте належна аргументація не наводиться); б) А. О. Федорова пише про «етимологічний» метод, акцентуючи у зв'язку з цим методом увагу на «прийомі реконструкції значень для з'ясування початкової ланки у ланцюжку змін семантики слів». Аргументів щодо виділення такого методу дисертантка не подає. У зв'язку з цим відзначимо, що лінгвістична реконструкція входить в операційний компонент порівняльно-історичного методу, будучи найбільш суттєвою його частиною (про що ми писали на початку відгуку). Однак А. О. Федорова залишає за порівняльно-історичним методом лише «встановлення генетичної тотожності досліджуваних лексичних одиниць».

2. Еволюційні моделі семантики 'Установлювати, ставити' → 'влада' і 'Могти, мати силу' → 'володар' дисертантка побудувала лише на іранському матеріалі (с. 92 дисертації). Чи означає це, що такі моделі не можуть бути репрезентовані в лексиці інших індоєвропейських мов, а також мов інших сімей? Чи припускає А. О. Федорова, що зазначені моделі можуть бути зафіксовані в словниках мов, які не були залучені авторкою до розгляду?

3. Аналогічне запитання виникає й у випадку, коли еволюційна модель семантики реконструюється на матеріалі однієї мови. Так, модель 'Хто високо тримає голову' → 'володар' як тип мотивації назви правителя, володаря, вождя може бути побудована для середньоперської мови, а в інших розглянутих дисертанткою мовах не фіксується (с. 98–99 дисертації).

4. У роботі є окремі стилістичні, пунктуаційні й друкарські помилки (с. 66, 71, 109, 160, 186 та ін.).

5. Авторка не завжди дотримується правил милозвучності (с. 64, 82, 146, 171, 202 тощо).

6. Бібліографічний опис у Списку використаних джерел не завжди відповідає вимогам (с. 206, 208, 211, 213, 215 тощо).

Зроблені зауваження не стосуються концептуальних положень рецензованої праці, мають частковий характер, тому не можуть вплинути на рішення про високу оцінку проведеної дисертанткою роботи.

Вищесказане дає нам усі підстави стверджувати, що дисертація «Становлення правової термінологічної семантики в індоевропейських мовах» цілком відповідає вимогам, зазначеним у «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., а її авторка, Анастасія Олександрівна Федорова, заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук із спеціальності 10.02.15 – загальне мовознавство.

Відгук обговорено й затверджено на засіданні кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету (протокол № 8 від 31 січня 2019 р.).

Офіційний опонент, завідувач кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету доктор філологічних наук, професор

31 січня 2019 р.

 В. А. Глущенко

Підпис проф. Володимира Андрійовича Глущенка засвідчую. Начальник відділу кадрів Донбаського державного педагогічного університету

31 січня 2019 р.

 Є. С. Сілін